

А. Фахреттин
Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети,
А. Осмоналиева
Ош мамлекеттик университети

КЫРГЫЗ-ТҮРК МАМИЛЕЛЕРИ: АБАЛЫ, НАТЫЙЖАЛАРЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮ БАГЫТТАРЫ

Макалада Кыргыз Республикасы менен Түркия Республикасынын 20 жылдык мезгил ичиндеги саясий-экономикалык жана маданий мамилелеринин калыптанышынын татаал процесси жана азыркы этаптагы өнүгүү динамикасы каралат.

Негизги сөздөр: дипломатиялык мамилелер, экономикалык кызматташтык, аймактык уюмдар, кыргыз-түрк мамилелери.

А. Фахреттин
Кыргызский государственный университети им.И.Арабаева,
А. Осмоналиева
Ошский государственный университет

КЫРГЫЗСКО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ: СОСТОЯНИЕ, РЕЗУЛЬТАТЫ И ПУТИ РАЗВИТИЯ

В статье рассматриваются сложный процесс формирования политико-экономических и культурных отношений между Кыргызской Республикой и Турецкой Республикой в 20-летнем периоде и динамика их развития в современном этапе.

Ключевые слова: дипломатические отношения, экономическое сотрудничество, региональные организации, кыргызско-турецкое отношение.

A. Fahrettin
Kyrgyz State University named after Arabaev,
A. Osmonalieva
Osh State University

KYRGYZ-TURKISH RELATION: CONDITION, RESULT AND WAYS OF DEVELOPMENT

In this article deals complex process of formation politics-economical and cultural relation between Kyrgyz Republic and Turkish Republic during 20 years and the dynamics their development in modern stage.

Key words: diplomatically relation, economical collaboration, regional organization, Kyrgyz-Turkish relation.

Кыргыз Республикасы (КР) менен Түркия Республикасынын (ТР) ортосундагы дипломатиялык мамилелер 1992-жылы 29-январда түзүлгөн. Бул белгилүү окуядан кийин ишке ашкан: 1991-жылы 18-декабрда Түркия биринчилерден болуп Кыргызстандын көз карандысыздыгын тааныган. 1992-жылдын апрелинде Бишкекте Түркиянын элчилиги ачылды. Ал эми 1992-жылдын октябрында Анкара шаарында Кыргызстандын элчилиги ачылып, биздин мамлекеттин чет өлкөдөгү биринчи дипломатиялык өкүлчүлүгү болуп калды. 1994-жылдын апрелинде Стамбулда КРнын Генералдык консулдугу түзүлдү.

Кыргызстан менен Түркиянын өз ара мамилелери дипломатиялык документтерге жана эл аралык кызматташуу эрежелеринен гана эмес, эки элдин тарыхый, маданий, тилдик жана диний жалпылыгына негизделет. Эки мамлекеттин өз ара мамилелеринин түптөлүшүнө төмөнкү документтер негиз болот: 1997-жылдын 24-октябрындагы «Кыргыз Республикасы менен Түркия Республикасынын ортосундагы түбөлүк достук жана кызматташтык жөнүндөгү келишим», 1999-жылдын 1-июлундагы эки мамлекет башчыларынын «Кыргызстан жана Түркия: XXI кылымды карай бирге» деген биргелешкен билдирүүсү жана 2012-жылдын 12-январындагы Кыргызстан менен Түркиянын ортосундагы мамилелердин тарыхый жаңы этабы жөнүндөгү биргелешкен юбилейлик декларациясы.

Кыргыз-түрк мамилелеринин кеңири келишимдик-укуктук базасы бар, ал ар кандай чөйрөлөрдөгү, ошолор менен бирге саясий, соода-экономикалык, маданий-гуманитардык, илимий-билим берүүчүлүк, аскердик-техникалык ж.б. күндөлүк жана келечектүү кызматташтык маселелерин жөнгө салуучу 100дөн ашык макулдашуулардан, келишимдерден жана протоколдордон турат.

2011-жылы 26-апрелде Кыргызстан менен Түркиянын ортосунда стратегиялык кызматташтыктын Жогорку кеңеши түзүлүп, анын биринчи отуруму болду. Эң жогорку деңгээлдеги кызматташтыктын сунуш кылынган формасы эки өлкөнүн ортосундагы өз ара мамилелердин өзгөчө статусу жөнүндө айтып турат.

Негизинен биздин өлкөлөрдүн ортосундагы экономикалык кызматташтык илгерилеме мүнөзгө эгедер жана өткөн мезгилде кол коюлган 50гө жакын макулдашуулардын, келишимдердин негизги жоболорунун алкагында өнүгүп жатат. Кыргызстандын экономикасына салынган чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмү боюнча Түркия 2-орунда турат.

Соода-сатык мамилелериндеги жалпы тенденция анчалык деле көп өзгөрүүлөргө дуушар болгон жок жана өз ара соодада мурдагыдай эле түрк товарлары басымдуулук кылат. Кыргызстандын кичи жана орто ишкерлигин өнүктүрүү жагынан көмөк көрсөтүүдө Түркия көрүнүктүү орундардын бирин ээлейт, мында өзгөчө ТИКА каналы боюнча айырмаланат. Ошонун координациясынын натыйжасында кыргыз экономикасынын рыноктук инфраструктурасын өнүктүрүүнүн ар түрдүү маселелерине арналган 324 иш-чара жана 30дан ашык долбоор ишке ашырылды. Кыргызстан ТИКА менен биргеликте ишке ашырган долбоорлордун саны боюнча жалпы евразиялык мейкиндикте 2-орунду ээлейт. 1992-жылдан 2012-жылды кошуп эсептегенде, ТИКАнын Кыргызстанга бөлгөн акчалай ресурстарынын жалпы суммасы 40 миң АКШ долларынан ашып түшөт [1].

Эки өлкө тең «Түштүк-Чыгыш Азия–Кытай–Борбордук Азия–Түркия–Европа» маршруту боюнча транзиттик артерияны түзүүгө багытталган эл аралык «ТРАСЕКА» транспорттук долбоорун ишке ашырууга активдүү катышып жатышат. Ал Азиядан Европага чейинки байыркы каттап жүргөн соода жолун кайра калыбына келтирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Эгерде жогорудагы долбоордогу трасса Улуу Жибек жолунун изи менен өтөрүн эске алсак, анын ишке ашырылышы ошол жолдун негизги тилкесине жайгашкан бардык өлкөлөр үчүн чоң мааниге ээ болот. Анан калса ошол өлкөлөрдүн көбүнүн Кыргызстан жана Түркия менен эки тараптуу келишимдери бар жана БУУ, ОБСЕ, ОИС, ЭКО, Түрк кеңеши сыяктуу эл аралык жана аймактык уюмдардын мүчөлөрүнөн болуп эсептелет. Өкмөттөр аралык комиссиянын соода-экономикалык кызматташтык боюнча өткөрүлгөн отурумдары ушул тармактагы максаттарды жана милдеттерди ишке ашыруу боюнча практикалык кадамдарды кабыл алууга багытталган.

Эки мамлекеттин жана алардын өкмөттөрүнүн башчыларынын алмак-салмак жасаган визиттери өз ара сооданы интенсивдештирүү, анын көлөмүн көбөйтүү жана Кыргызстандын экономикасына түрк инвестициясын тартуу боюнча конкреттүү сунуштарга жагымдуу импульс берип, позитивдүү башталмаларды бекемдеди. Бул мааниде алып караганда, 2011-жылы Түркиянын 20 млн АКШ доллары көлөмүндө гранттык жардам бергенин жана ошондой эле Кыргызстандын түштүгүндөгү кайра калыбына келтирүү иштери үчүн 11 млн доллар бөлгөнүн өзгөчө белгилөө керек. Ал эми 2011-жылы 1-декабрда Бишкекте КР менен ТРнын өкмөттөрүнүн ортосунда 51 млн АКШ доллары көлөмүндөгү карызды кечүү жөнүндөгү макулдашууга кол коюлган учур маанилүү

окуя болду.

Кыргыз-түрк кызматташтыгынын өзгөчө натыйжалуу чөйрөсүнө маданий-гуманитардык жана илим-билим берүү багытындагы байланыштар кирет.

Дипломатиялык мамилелердин биринчи он жылдыгында Түркия менен түрк дүйнөсүндөгү жаңы көз карандысыз мамлекеттердин, ошонун ичинде Кыргызстандын ортосунда маданий-гуманитардык жана билим берүү кызматташтыктын өтө таасирдүү механизмдери иштелип чыкты. Ошолордун катарына жыл сайын өткөрүлүүчү түрк тилдүү мамлекеттердин жана коомчулуктардын курултайларын, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын конгрессин, диний кызматкерлердин конгрессин, Евразия өлкөлөрүнүн экономикалык форумдарын, пландык негизде жана макулдашылган тематика боюнча ар түрдүү иш-чараларды өткөргөн эл аралык ТҮРКСОЙ уюмунун ишмердүүлүгүн кошсо болот.

Илим жана билим берүү тармагындагы эки тарапка тең пайдалуу иш катары кыргыз-түрк «Манас» университети, «Ата-Түрк-Ала-Тоо» университети жана ошондой эле ушул жылдары Кыргызстандын ири шаарларында ачылган түрк лицейлери кызмат кылат. Кызматташуу жылдарында студенттерди жана адистерди алмашуу боюнча өкмөттөр аралык макулдашуунун алкагында түрк тарап кыргыз жарандарынын Түркиянын алдыңкы университеттеринен билим алышы үчүн 3622 орун бөлдү. Ушул квоталык орундун 2,5 миңге жакыны гана пайдаланылды. Бүгүнкү күндө Түркиянын окуу жайларында Кыргызстандан барган 1700 студент билим алып жатат, алардын 750дөн ашыгы мамлекеттик квота боюнча кирген, калгандары жалпы негизде өз каражаттарына окушат.

Эки өлкөнүн ири университеттеринин ортосунда бир топ эффективдүү горизонталдык байланыштар түзүлдү жана жогорку квалификациядагы адистерди даярдоодо натыйжалуу кызматташтык өнүгүп жатат жана ошондой эле илимий изилдөө тармагында кеңири планда тажрыйба жана маалыматтарды алмашуу жүрүүдө.

Кыргызстан менен Түркиянын ортосундагы тышкы соодасынын көлөмү жылда өсүүдө. Буга караганда эки мамлекеттин ортосундагы эл аралык экономикалык кызматташтыктын келечеги жакшы экендиги жөнүндө айтып турат. Эгерде абсолюттук маанисин келтире турган болсок, анда Түркия менен Кыргызстандын 2012-жылдагы тышкы соодасы 228,7 млн долларды түздү. Ушул суммадан кыргыз экспортунун үлүшүнө тийгени 50,2 млн доллар, бул мындан бир жыл мурдагы көрсөткүчкө караганда 7,9%га аз. Түрк товарларынын Кыргызстанга импорттолушу 178,5 млн долларды түзгөн, бул 2011-жылга караганда 52,4%га көп. Жалпылай келгенде, соода балансынын сальдосу 128,3 млн доллар көлөмүндө Түркиянын пайдасына тийешелүү болду [2].

Мындан тышкары Түркиянын экономикасын инвестициялоого да катышат. Ал 2012-жылы 20232 миң АКШ долларын түздөн-түз инвестициялады. Салыштырып айтсак, көрсөткүч 2011-жылы бир топ төмөн эле: болгону 5308 миң доллар болчу. Бул салынган каражаттардын структурасына келсек, алардын 59%ы кыймылсыз мүлктүн бардык түрүнө байланышкан операцияларга, 25%ы кайра иштетүүчү өнөр жайга, 9%ы соодага, 6%ы финансы секторуна жана 1%ы курулушка жумшалды.

Түркияга жөнөтүлгөн кыргыз товарларынын эң эле көп үлүшү айыл чарба продукциясынын төө буурчак сыяктуу түрүнө тийешелүү. Ал Кыргызстандын бардык экспортунун жарымын түзөт. 25%дан бир аз көбүрөөгү авиация керосинине, 10% пахта буласына тийешелүү.

Түркия импортунун ичинен, биринчи кезекте, текстиль кийим-тайымдарын бөлүп көрсөтсө болот. Алар келип түшкөн бардык көлөмдүн 16,7%ын түзөт. Түркиядан ошондой эле механикалык жабдуулар (12%), электр жабдуулары жана машиналар (10%), пластмассалар жана андан жасалган буюмдар (10%) жана ошондой эле килемдер, төшөмө буюмдар (4,7%) импорттолот.

Азыркы күндө кыргыз-түрк мамилелеринин бүгүнкү күндөгү абалы, аларды андан ары өнүктүрүүнүн келечеги, ошону менен бирге маданий-гуманитардык, социалдык-экономикалык жана аскердик-техникалык чөйрөдөгү кызматташтыгы жакшы нукта иштеп жатат. Эки тараптуу мамилелерди өнүктүрүүдө эки мамлекеттин жетекчилеринин ортосундагы тыгыз байланыш жана ишенимге негизделген өз ара мамиле маанилүү роль ойнойт. 2011-жылы 26-апрелде КР менен ТРнын ортосунда түзүлгөн стратегиялык кызматташтыктын Жогорку кеңеши өлкөлөр ортосундагы

стратегиялык мүнөздөгү өнөктөштүктүн логикалык натыйжасы болуп калды.

Мындан тышкары соода-экономикалык байланыштарды интенсивдештирүү жана кенейтүү боюнча мындан ары өз ара жана биргелешкен чараларды көрүү, товар айлантуунун көлөмүн көбөйтүү, инвестициялык өз ара аракетти күчөтүү, эки өлкө үчүн кызыгууну туудурган долбоорлорду ишке ашыруу зарылчылыгы жөнүндөгү иш-пландар алдыда турат. Атап айтканда, гидроэнергетика, транспорт жана коммуникация, туризм сыяктуу тармактарда биргелешкен ири долбоорлорду иштеп чыгуу жана ишке ашыруу боюнча аракеттерди активдештирүү сунушталып жатат. Мында, мисалы, туризм тармагы боюнча эки тараптуу иш алгылыктуу ийгиликтерге жетүүдө. Мында кыргыз окумуштууларынын Түркияда дүркүрөп өнүгүп жаткан туризм боюнча иш-тажрыйбаларга кызыгуусу колдоого татыйт [3].

Жыйынтыктап айтсак, кыргыз-түрк мамилелеринин келечеги дүйнөдөгү бардык мамлекеттер ортосундагы мамилелердин келечегиндей көптөгөн маселелерди, пикир келишпөөчүлүктөрдү жана карама-каршылыктарды тынчтык жолу менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, башка өлкөлөргө зыян келтиргенден оолак болуп чечкенге умтулганыбызга байланыштуу болот. Эки мамлекеттин өз ара мамилелеринин стабилдүү мүнөзү эки тараптуу кызматташтыктын ийгиликтүү мисалы катары кызмат кылат жана мында бири-бирине пайдалуу байланышуу маселелерине өзгөчө көңүл бөлүнөт. Кыргызстан менен Түркия мындан ары да эл аралык жана аймактык уюмдардын, ошондой эле дүйнөлүк коомчулуктун чегинде кызматташтыкты жана стратегиялык өнөктөштүктү улантууга ниеттенет.

Адабияттар:

1. **Чыналиева, М.** Становление и развитие кыргызско-турецких отношений [Текст] /М. Чыналиева //URL:bizdin.kg/elib/jurnaldar/vik/2009_1/4inalieva.doc
2. **Вахитова, Г. А.** Взаимодействие стран Центральной Азии с Турецкой Республикой (начало 1990-х – 2009 годов): Автореф. дис. канд. полит.наук. [Текст] /Вахитова Г.А.// Бишкек, 2011.
3. **Низамиев, А.Г.** Түркия – туризм державасы [Текст] /Низамиев А.Г., Эрмекбаева Д.К. //«TurkDunyasındaMuhtemel Is Birliği Alanları» симпозиум материалдары. -Стамбул, 2011. -633-638 б.